

Obrona pracy doktorskiej mgr. Marka Jerzego Łapo odbyła się w dniu 20 czerwca 2008 r. przed Komisją Rady Wydziału Humanistycznego UWM w Olsztynie do spraw Przewodów Doktorskich w dyscyplinie historia.

Tomasz Gajownik

Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

**ŹRÓDŁA DO DZIEJÓW POLSKO-LITEWSKIEJ
RYWALIZACJI WYWIADOWCZEJ
W DWUDZIESTOLECIU MIĘDZYWOJENNYM XX WIEKU
(W ZASOBIE LITEWSKIEGO CENTRALNEGO
ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO W WILNIE)**

Dzieje polsko-litewskich stosunków politycznych w okresie międzywojennym XX w. obfitowały w wiele niespodziewanych wydarzeń i zwrotów. Zarówno spotkania na niwie dyplomatycznej na arenie międzynarodowej, jak i nieformalne dwustronne kontakty niosły za sobą nadzieje na unormowanie niecodziennej, nawet jak na ówczesne uwarunkowania geopolityczne w Europie, sytuacji dwóch sąsiadujących ze sobą państw. W obliczu nieuregulowanych stosunków międzypaństwowych ważną rolę w pozyskiwaniu informacji na temat sąsiedniego państwa odgrywały działania nieformalne, zakulisowe. W tym celu obie strony wykorzystywały, na szeroką skalę, służby wchodzące w skład ministerstw spraw zagranicznych oraz służby specjalne, zarówno wojskowe, jak i cywilne.

Wytworzona w tym okresie dokumentacja aktowa zawierała nie tylko wyniki prac służb wywiadowczych w postaci licznych analiz i syntez w odniesieniu do szerokiego spektrum życia politycznego, społecznego i gospodarczego obu krajów, lecz także materiały ewidencyjne agentur polskiego i litewskiego wywiadu. Stąd stała się celem poszukiwań, w okresie II wojny światowej, niemieckich i sowieckich organów kontrwywiadowczych. Strona polska część dokumentacji zniszczyła, część zdołała wywieźć z kraju, jednak większość znalazła się w rękach niemieckich. Strona litewska postąpiła podobnie, próbując zniszczyć materiały o proveniencji wywiadowczej, w momencie jawnej agresji Związku Sowieckiego latem 1940 roku. I tym przypadku nie udało się tego zadania wykonać całkowicie, spora liczba teczek agentury i innej dokumentacji znalazła się w rękach sowieckiego NKWD. Sowietci identycznie postąpili w momencie wkroczenia na ziemie polskie latem 1944 roku, kiedy to specjalne grupy poszukiwały materiałów wytworzonych przez Oddział II Sztabu Głównego Wojska Polskiego. W okresie powojennym zdobyte w ten sposób materiały znalazły się albo w centrali NKWD, a następnie KGB w Moskwie, albo w zostały złożone w archiwach podległych ministerstwu

spraw wewnętrznych Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej.

Upadek rządów komunistycznych w Europie Środkowo-Wschodniej umożliwił, w znacznym stopniu, odtajnienie zasobów archiwów, przechowujących materiały przedwojennych służb specjalnych i tym samym udostępnienie ich szerszemu gronu badaczy historii najnowszej. Zaowocowało to powstaniem wielu prac naukowych poświęconych, między innymi, organizacji i działalności polskich i litewskich służb specjalnych¹. Wśród opublikowanych monografii brakowało wciąż pracy poświęconej działalności polskiego wywiadu wojskowego na Litwie w okresie międzywojennym i związanego z tym zagadnienia przeciwdziałania ze strony litewskich organów bezpieczeństwa. Próbując wypełnić tę lukę, piszący niniejsze słowa przygotował rozprawę, która stała się podstawą dysertacji doktorskiej obronionej w kwietniu 2008 roku². Bazę źródłową stanowiły przede wszystkim materiały o proveniencji wywiadowczej, przechowywane w polskich archiwach – Centralnym Archiwum Wojskowym i Archiwum Akt Nowych w Warszawie oraz w Litewskim Centralnym Archiwum Państwowym w Wilnie. W tym ostatnim przechowywany jest duży zasób zarówno poloników, jak dokumentów litewskich instytucji państwowych, wojskowych i policyjnych, których zakres tematyczny obejmował organizację i działalność wywiadowczą państwa polskiego na terytorium Republiki Litewskiej oraz penetracji obszaru II Rzeczypospolitej przez litewskie służby specjalne.

Wśród poloników dominują akta wytworzone przez instytucje i urzędy Litwy Środkowej oraz akta urzędów Ziemi Wileńskiej Rzeczypospolitej Polskiej. Przechowywane są w archiwum wileńskim na podstawie obowiązującej zasady pertynencji (przynależności) terytorialnej. Akta te zostały podzielone według klucza hasłowego na kilkadziesiąt zespołów o zróżnicowanej liczbie jednostek archiwalnych. Przykładowo, największy objętościowo, zespół *Kancelarii Cywilnej Naczelnego Dowódcy Wojsk Litwy Środkowej* liczy 861 jednostek, z kolei zespół *Sądu Okręgowego w Wilnie* aż 176 520 jednostek archiwalnych. Świadczy to zarówno o ilości dokumentacji aktowej wytworzonej na

¹ W dorobku polskiej historiografii w odniesieniu do dziejów służb specjalnych okresu międzywojennego szczególną rolę odgrywają prace autorstwa Andrzeja Pepłońskiego i Andrzeja Misiuka, które z perspektywy czasu należy uznać za pozycje wręcz klasyczne, zarówno w warstwie faktograficznej, jak i metodologicznej. W kwestii polsko-niemieckiej rywalizacji wywiadowczej godne odnotowania są publikacje takich autorów jak Henryk Ćwięk, Leszek Gondek czy Władysław Kozaczuk. Problematyka organizacji i funkcjonowania wywiadu Korpusu Ochrony Pogranicza znalazła swoje odzwierciedlenie w pracach Marka Jabłonowskiego i Jerzego Prochwicza. Z młodszego pokolenia badaczy należy zwrócić uwagę na publikacje Piotra Kołakowskiego, Andrzeja Krzaka, Roberta Majznera, Konrada Paduszka, Wojciecha Skóry, Pawła Skubisza, Adama Szymanowicza, Wojciecha Śleszyńskiego. W litewskiej historiografii ważną rolę odgrywa monografia poświęcona litewskim służbom specjalnym autorstwa Arvydasa Anušauskasa, która doczekała się dwóch wydań, w 1993 i 1998 roku.

² T. Gajownik, *Działalność polskiego wywiadu wojskowego na Litwie w latach 1921–1939*, mps, Biblioteka Uniwersytecka, Olsztyn 2007, ss. 433.

obszarze ziem północno-wschodnich II RP przez organa administracji państwowej, o stanie zachowania, jak i możliwościach badawczych z tym związanych.

W dokumentach wytworzonych przez administrację Litwy Środkowej dominują akta związane z organizacją i funkcjonowaniem jej naczelných organów. W kontekście problematyki wywiadowczej należy zwrócić uwagę na dekrety powołujące do życia organa porządkowe i bezpieczeństwa. W zespole *Kancelaria Cywilna Naczelnego Dowódcy Wojsk Litwy Środkowej* (F. 21, ap. 1) odnajdziemy, między innymi, rozkazy powołujące do życia Policję Państwową Litwy Środkowej. W zespołach *Departamentu Spraw Zagranicznych Tymczasowej Komisji Rządzącej Litwy Środkowej* (F. 22, ap. 1) i *Departamentu Spraw Wewnętrznych Tymczasowej Komisji Rządzącej Litwy Środkowej* (F. 23, ap. 1) znalazły się materiały aktowe odnoszące się do organizacji i funkcjonowania Urzędu Policji Politycznej, który – z racji wykonywanych zadań – ściśle współpracował z organami polskiego kontrwywiadu wojskowego i aktywnie uczestniczył w rozpracowywaniu litewskiej działalności antypaństwowej na obszarze Wilna i okolic.

Z punktu widzenia zasięgu tej działalności oraz skali szpiegostwa, jaka stała się udziałem obywateli polskich na rzecz państwa litewskiego, cenne są akta sądowe przechowywane w dwóch zespołach, *Sądu Okręgowego w Wilnie* (F. 129, ap. 9) oraz *Sądu Apelacyjnego w Wilnie* (F. 127, ap. 2). Przechowywane w wileńskim archiwum dokumenty to przede wszystkim akta procesowe i sprawy apelacyjne. W zespole *Sądu Apelacyjnego*, w wyniku kwerendy, wyodrębniłem do analizy heurystycznej 146 jednostek archiwalnych, w których pojawił się akt oskarżenia o szpiegostwo na rzecz Republiki Litewskiej. W większości przypadków oskarżeni zostali skazani prawomocnymi wyrokami, by wkrótce móc opuścić miejsca wykonywania kary ze względu na często zarządzaną przez prezydenta RP amnestię. Kompletność tych jednostek archiwalnych sprawia, że można zapoznać się nie tylko z kulisami działalności szpiegowskiej poszczególnych osób, wyłaniającymi się w toku przewodu sądowego, zarówno na podstawie aktu oskarżenia, ale i zeznań świadków, lecz także ocenić skuteczność działań polskich organów ścigania, organów kontrwywiadu wojskowego, jak i efektywność pracy wymiaru sprawiedliwości. Często w dokumentach pojawiało się zagadnienie stosowanych w toku śledztwa przez przesłuchujących brutalnych metod, z biciem i innymi szykanami włącznie. Sytuacje, w której wykorzystywano środki przymusu fizycznego, występowały regularnie i były wykorzystywane zarówno przez polskich, jak i litewskich śledczych.

Działalnością polskich służb specjalnych na terytorium państwa litewskiego zajmowały się organa litewskiego wywiadu wojskowego do 1923 r., a następnie policji kryminalnej, policji politycznej, a od 1933 r. policji bezpieczeństwa. Szerokie kompetencje, jakimi dysponował na początku lat dwudziestych wywiad wojskowy sprawiły, iż często operacje wywiadowcze nosiły znamiona kontrwywiadowcze, w wyniku czego kierowana do sądu dokumentacja podejrzanych o szpiegostwo na rzecz państwa polskiego opierała się na

aktach oskarżenia przygotowywanych przez odpowiednią komórkę wywiadu litewskiego, a następnie przekazywanych do wojskowej prokuratury, której jurysdykcji podlegały tego rodzaju sprawy.

Przeprowadzona kwerenda archiwalna objęła przede wszystkim te serie i zespoły, w których znajduje się dokumentacja aktowa wytworzona przez litewski wywiad wojskowy *Žvalgybos Skyrius* (Oddział Wywiadowczy litewskiego Sztabu Generalnego – F. 378, ap. 2), gdzie poddane analizie zostały dokumenty z serii: *Žvalgybos Skyrius* (Oddziału Wywiadowczego), *Kancelarija* (Kancelarii Oddziału Wywiadowczego), *Kontržvalgybos Skyrius* (Oddziału Kontrwywiadu) oraz *1 žvalgy punktas* (pierwszego punktu wywiadowczego).

Cały zespół został zmikrofilmowany w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku. W poszczególnych seriach możemy odnaleźć akta spraw osób podejrzewanych lub aresztowanych za działalność antypaństwową, w szczególności za prowadzenie szpiegostwa na rzecz państwa polskiego. Tworzono także zestawienia, w postaci tabel, gdzie figurowały dane osobowe, akt oskarżenia, miejsce przetrzymywania oraz nazwa jednostki prowadzącej sprawę. Dużą część tego zbioru stanowią materiały o działalności Polskiej Organizacji Wojskowej i Organizacji Strzelców Nadniemieńskich. Wśród nich dominują wykazy osób wciągniętych w działalność obu struktur, rozkazy i różnego rodzaju instrukcje.

Kwerenda w kolejnych seriach umożliwia zapoznanie się z dokumentami, na podstawie których jesteśmy w stanie odtworzyć organizację litewskiego wywiadu wojskowego, jego zadania, metody pracy (instrukcje wywiadowcze) oraz stan personelu, na szczeblu centralnym i lokalnym. Uzupełniająca dokumentacja na temat funkcjonowania litewskich, wojskowych służb specjalnych znajduje się także w innym zespole o tym samym tytule (F. 929, ap. 2). Trzeba w tym miejscu wspomnieć, iż zespoły te cechuje duży stopień nieuporządkowania, co sprawia, że bardzo często odnajdujemy tam dokumenty i z okresu początków państwowości litewskiej, jak i z przełomu lat dwudziestych i trzydziestych.

Wynikiem zainteresowania sowieckich służb w okresie II wojny światowej personelem litewskich organów bezpieczeństwa było m.in. zagarnięcie teczek personalnych, których nie zdołano zniszczyć. Na ich podstawie dokonano licznych aresztowań, w wyniku których wielu oficerów i funkcjonariuszy litewskich zostało wywiezionych do łagrów lub zamordowanych. Części udało się zbiec do III Rzeszy, a w późniejszych latach wyjechać za ocean. Zachowane do dnia dzisiejszego tečky personalne, przechowywane w Wilnie, odnaleźć można w dwóch zespołach: *Žvalgybos skyriaus tarnautojų bylos A–Ž* (aktach personalnych funkcjonariuszy Oddziału Wywiadowczego – F. 930, ap. 1) i *Tarnatojų as mens bylos; 1928–1931 Kriminalinės policijos direktoriaus įsakymai. Tarnatojų as mens bylą inventorimis apyrašes. Raidės: A–Ž* (akta personalne funkcjonariuszy litewskiej Policji Kryminalnej – F. 378, ap. 1). Odnajdziemy tam nazwiska osób, które bezpośrednio uczestniczyły nie tylko w przygotowaniu i prowadzeniu operacji wywiadowczych na obszarze

II Rzeczypospolitej, lecz także zajmowały się ściganiem polskiej agentury na własnym terytorium. W tym miejscu warto wspomnieć kilka z nich, jak Antanas Užupis, kierownik referatu wywiadu ofensywnego, który specjalizował się w wywiadzie przeciwpolskim; Bronius Vežys, wieloletni funkcjonariusz wywiadu, a następnie policji bezpieczeństwa, kierownik oddziału agentury w strukturach policji, aktywnie rozpracowywał polską agenturę w Litwie; Jonas Polovinskas, kierownik oddziału kontrwywiadu czy Leontijas Prušakevičius, kierownik oddziału prawnego w ramach struktury wywiadu wojskowego. Nazwa myląca, bowiem komórka ta zajmowała się prowadzeniem dochodzeń wobec osób podejrzewanych o działalność antypaństwową. Na koniec warto wspomnieć o Vytautasię Druskisie, który pracę w strukturach służb specjalnych rozpoczął już w wieku piętnastu lat, by następnie prowadzić aktywną działalność szpiegowską na terytorium Polski, a w latach trzydziestych kierował akcjami wywiadowczymi z obszaru państwa litewskiego. Jego specjalnością były operacje zmierzające do usadowienia w strukturach nieprzyjacielskich służb wywiadowczych własnej agentury.

Cennym uzupełnieniem, w kontekście osiągnięć wywiadu na polu rozpracowywania państwa polskiego, są materiały sprawozdawcze, jakie znajdują się w serii *Kariuomenės Štabas Krašto Apsaugos Ministerija LR. Operacijų Skyriaus veiklos dokumentai 1919–1940* (Oddziału Operacyjnego litewskiego Sztabu Generalnego – F. 929, ap. 3). Na potrzeby naczelných władz wojskowych opracowywano takie zagadnienia, jak dyslokacja poszczególnych jednostek Wojska Polskiego. Nie ograniczono się jedynie do sił sąsiadującego z państwem litewskim obszaru Dowództwa Okręgu Korpusu (DOK) nr III, ale prezentowano dane liczbowe z wszystkich pozostałych DOK. Do większości z tych dokumentów dołączane były również mapy sztabowe, na których w graficzny sposób odzwierciedlono stan liczbowy sił zbrojnych państwa polskiego. W zespole tym odnaleźć także można schematy organizacyjne poszczególnych DOK, a nawet naczelných władz wojskowych, jak chociażby Ministerstwa Spraw Wojskowych. W zespole tym natkniemy się na meldunki wywiadowcze, których treść wypełniają informacje na temat dyslokacji wojsk polskich i sowieckich oraz raporty polityczne.

Ważne źródłowo okazały się akta *Kariuomenės teismo Prokuratūra Krašto Apsaugos Ministerija LR* (Prokuratury Wojskowej Ministerstwa Obrony Krajowej Republiki Litewskiej – F. 483, ap. 3), która przygotowywała akty oskarżenia wobec osób podejrzanych o prowadzenie działalności szpiegowskiej na rzecz państwa polskiego. Kwerenda archiwalna objęła wszystkie zachowane te czki osób, oskarżonych o działalność szpiegowską, w sumie 184 jednostki archiwalne. Prześledzenie tych dokumentów umożliwiło odtworzenie metod działania polskiej agentury oraz zakresu informacji, którymi się interesowali. W większości teczek zachowane zostały wyroki Sądu Wojskowego, dzięki czemu można określić skalę ferowanych kar, jak również stwierdzić potencjalny stopień zagrożenia, wynikający z wcześniejszej operatywności już ujętych agentów i tym samym spróbować dokonać oceny ich przydatności dla polskiego wywiadu.

Przeprowadzenie długotrwałej kwerendy w archiwum wileńskim – w moim przekonaniu – zdecydowanie poszerzyłoby stan wiedzy historycznej nie tylko w odniesieniu do problematyki polsko-litewskiej rywalizacji wywiadowczej. Wiele niewyjaśnionych do tej pory czy traktowanych jako drugorzędne kwestii z zakresu wzajemnych relacji międzypaństwowych lub skomplikowanych stosunków panujących na pograniczu mogłoby znaleźć odpowiedź w momencie przeanalizowania dokumentacji aktowej władz państwowych, organizacji politycznych i paramilitarnych.

Witold Gieszczyński

Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

REFLEKSJE Z MUZEUM OFIAR LUDOBÓJSTWA W WILNIE

W październiku 2007 r. minęło piętnaście lat od utworzenia Muzeum Ofiar Ludobójstwa na Litwie z siedzibą w Wilnie (*Genocido Aukų Muziejus*)¹. Placówka ta zarządzana jest przez Centrum Badań nad Ludobójstwem i Litewskim Ruchem Oporu. Centrum powołane w 1994 r. przez litewski Sejm prowadzi zarówno działalność edukacyjną, jak również o charakterze naukowo-badawczym². Muzeum zajmuje się gromadzeniem, przechowywaniem i prezentowaniem eksponatów, które dokumentują zbrodnicze działania reżimu sowieckiego oraz ukazują skalę oporu społecznego na Litwie. Ten bogaty zbiór tworzą nie tylko dokumenty urzędowe, fotografie, różnego rodzaju publikacje, ale także przedmioty materialne, które stanowią świadectwo totalitaryzmu komunistycznego. Znaczną część ekspozycji zajmują pamiątki pochodzące ze zbiorów prywatnych. Należy dodać, że zbiory przez cały czas są uzupełniane o cenne i dotychczas nieznane eksponaty. W poszczególnych salach wystawowych multimedialnego muzeum, ulokowanych na trzech poziomach, znajdują się tablice informacyjne nie tylko w języku litewskim, ale także angielskim i rosyjskim, co jest szczególnie ważne w przypadku gości z zagranicy.

Muzeum Ofiar Ludobójstwa znajduje się w miejscu nieprzypadkowym. Podczas ostatniej wojny swoją siedzibę miało tam wileńskie Gestapo, nato-

¹ Twórcą pojęcia *genocide* – ludobójstwo, a także projektu Konwencji ONZ w sprawie Zapobiegania i Karania Zbrodni Ludobójstwa podpisanej 9 XII 1948 r., zgodnie z którą zbrodnie ludobójstwa nie ulegają przedawnieniu był Rafał Lemkin. Szerzej: J.-L. Panné, *Kilka uwag na temat genezy pojęcia „ludobójstwo”*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2007, nr 1(11), s. 373–382.

² Centrum Badań nad Ludobójstwem i Litewskiego Ruchu Oporu w Wilnie utworzyło portal internetowy, na którym zamieszczono dokumenty (publikowane w jęz. rosyjskim i angielskim), dotyczące zbrodniczej działalności NKGB, MGB i KGB na terenie Litwy, Łotwy i Estonii. Zob. www.kgbdocuments.com. *KGB in the Baltic States: documents and researches* (28 X 2007 r.)